

az előbbi kötetekre történő hivatkozások. Kritikai kiadásaink „külső megjelenéséről”, azaz a szöveg mikrofilológiai visszaadásáról már nyilatkoztam: nem akarom önmagamot ismételni. A kritikai kiadás a IV. kötettel még nem teljes, érdeklődéssel várjuk a hátra-

levő művek közzétételét, és csak a teljes anyag ismeretében vállalkozhatunk a Mikes-oeuvre kapcsán felmerülő eszmei és esztétikai kérdések alapos vitájára.

Bán Imre

ÁBRÁND ÉS VALÓSÁG

Tanulmányok Eötvös Józsefről. Bp. 1973. Szépirodalmi K. 312 l.

Tizenegy szerző különböző szempontú, témájú, módszerű, műfajú, különböző igényű és színvonalú tanulmányát tartalmazza az Eötvös József életművét pásztázó tanulmánykötet. Van közöttük alapos filológiai kutatásokra épülő szaktó-, illetve eszmetörténeti munka (Fenyő István: *Eötvös József és a Budapesti Szemle*), van egy tartalmas és fontos tudósítás *A falu jegyzőjének* korabeli angolai kritikái fogadtatásáról (Czigány Lóránt: *Egy magyar klasszikus és viktoriánus kritikuskai...*), van Eötvös politikusi következetességét vizsgáló — és igazoló — elemzés (Antall József: *Modell és valóság — Eötvös József a kiegyezési politika sodrában*), politikai magatartásának ideológiai indítékait inkább felsoroló, mint értékelő-értelmező leltár (Bényei Miklós: *Eötvös József és kora szocializmusa*), az író-politikus emberi arcára világító esszé (Vas István: *Eötvös József öregkora*), a regényíró két realista remekéről szóló eszmefuttatás (Wéber Antal és Rónay György tanulmányai), egy összegezés-értékelés irodalmi nézeteiről (Kovács Kálmán dolgozata), egy ismertető-elemző írás a centralista politikus programjáról (Kovács Magda: „*A cél Magyarország egysége*”), pályakép a politikusról a jogtörténész nézőpontjából (Nizsalovszky Endre: *Eötvös József és a „jövő zenéje”*), s végül, de fontossága, s a tanulmányok sorrendje szerint, első helyen Sötér István dolgozata Eötvös és a romantika kapcsolatáról.

Gazdag, értékes könyvet ígér tehát a tartalomjegyzék — maguk az írások azonban némi csalódot okoznak. A kötet tudományos értéke nincs arányban sem a tanulmányok tematikai sokféleségével, sem a szerzőgárda szakmai tekintélyével, rangjával. Ennek egyik oka az Eötvös-filológia előzményeiben keresendő. Sötér István monográfiájának második — bővített és átdolgozott, 1967-es — kiadása magasra tette a mércét, s egyúttal megszabta a további kutatások lehetséges és szükséges irányát, s jelezte egy újabb szintézis bizonytalan, ezért kidolgozásra váró szempontjait is. Az *Ábránd és valóság* tanulmányainak többsége azonban sem az alap- kutatások terén nem lépett előre Sötér István könyvéhez képest, sem egy új — akár hipotetikus érvényű — összegezés körvonalait nem villantotta fel. A tizenegy dolgozat közül

lényegében csak három menthető fel ez alól a vád alól, s kettő ezek közül is elveszítette már újszerűségét. Fenyő Istvánnak *Eötvös József és a Budapesti Szemle* című tanulmányával a szerző *Nép, nemzet, irodalom* c. kötetének bírálatában foglalkoztam már e folyóirat lapjain, Bényei Miklós pedig Eötvös és kora szocializmusának kapcsolatáról — itt közölt írásánál — részletesebben szót *Eötvös József olvassmányai* című könyvében. Egyedül Czigány Lóránt írása hat a felfedezés erejével — igaz, ez is inkább csak informatív s nem összefüggéseket feltáró jellege révén. Részletesen ismerteti, hogy az első angolul megjelent magyar regény (ti. *A falu jegyzője*) milyen „rendkívüli érdeklődést váltott ki az angol sajtóból” — azt azonban nem vizsgálja, hogy az Eötvös íránt megnyilvánuló kivételes erejű érdeklődésnek, az író tényleges művészi értékeinek felfedezésén túl, milyen politikai okai voltak a Habsburgokkal csöppet sem rokonszenvező angol szellemi életben. Pedig ha a *The Edinburgh Review* így ír: „A magyarországi állapotok ilyen őszinte és művészi ábrázolása mindennél jobban bizonyítja, hogy a demokratikus fejlődést csak külföldi hadseregek állíthatják meg”, a *Fraser's Magazine* pedig „azt a tényt hangsúlyozza, hogy az emigránsok helyesen cselekednek, amikor hazájuk ügye mellett agítálnak, hiszen csak a külföld segíthet Magyarországnak” — nem lehet kétséges az irodalmi érdeklődés politikai orientáltsága. Persze ezen összefüggések ismeretének hiányában sem felesleges tudnunk, hogy — például a *The Spectator* kritikusa szerint — „A falu jegyzője kimagaslóan a legjobb külföldi regény, amelyet valaha is olvastunk, a legmegalapozottabb, legtömörebb és legtermészetesebb”, s hogy a regény elemzésének több mint harminc oldalt szentelő *British Quarterly Review* Eötvös „megjelentető erejéről” így vélekedett: „saját írónk között is kevés van, aki ugyanilyen magaslatokra tudna eljutni”.

A kötet összeállításának koncepcióját dicséri, hogy — Fenyő és Bényei említett dolgozataival együtt — a tanulmányoknak csaknem a fele Eötvös politikai nézeteinek és cselekvésének az elemzésével foglalkozik. Fontos Antall József — Sötér Eötvös-portrétját hitelesítő — konklúziója, mely szerint

„Eötvös életművének a kettévágása, személyiségének és világszemléletének, politikai felfogásának felosztása (ti. forradalom előtti és forradalom utáni „szakaszokra”) tarthatatlanná válik gondolatrendszerének, a centralisták helyének alaposabb vizsgálatakor.” És lényegét láttató tanulmányának summázata is: Deák és Eötvös életművében „1867 elsősorban nem a dualizmus korának kezdete, hanem az 1825-ben kibontakozó magyar risorgimentónak — bukások után — történet kompromisszumos lezárása.” Nizsalovszky Endre meggyőzően bizonyítja, hogy Eötvös publicisztikai és teoretikus munkáiban a jogösszehasonlítás tudományos módszereit alkalmazta, mégis túlzónak érzem azt a következtetést, hogy „Eötvös mint reformer és reformokról gondolkozó, minden ízében megmaradt jogásznak”, vagy hogy „a jogalkotás mindenhatóságának ábrándja fordítja... a forradalom eszközeivel szembe”. Túlságosan kevés az, ami Eötvös forradalomellenességének okaiból ezzel a megközelítéssel feltárható.

Kevés újat mond Kovács Magda is Eötvös központosításért folytatott harcának politikai lényegéről, s nem jut a korábbiakat meghaladó eredményekre Eötvös harcmodorának, Reform-cikkei stílusának elemzésével sem. Az, hogy „a politikai érvelésben visszautasítja az érzelmekekkel való operálást”, vagy az ilyen megállapítás: „Az észhez szól, mivel nem a napi feladatok, sérelmi kérdések megoldásából bontakozik ki, hanem egy, a jelenlegitől generálisan különböző belső rendszer leírását vállalja” — teljesen igaz, csak egyáltalán nem újkeletű észrevétel; mint ahogy — itt kell szövé tennem — sem Rónay György, sem Vas István Eötvös stílusára vonatkozó megjegyzései nincsenek tekintettel a próza nyelvi-stilisztikai megközelítésének korszerűbb követelményeire.

Az egyoldalúságaival is sokszínű politikusportré mellett elnagyoltnak érzem azt a képet, ami a szépíróról rajzolódik ki a kötet tanulmányaiból. Anélkül, hogy egy monográfia teljességét kérném számon, teljesen hiányzik a kötetből Eötvös 49 utáni szépírói tevékenységének értékelése. E pályaszakasz kritikai feldolgozását Sötér monográfiája sem zárta le, s irodalomtörténetírásunk azóta sem mérte meg a távolságot az írói szándék és az esztétikai megvalósulás között sem *A nővérek*-ben, sem az elbeszélésekben. Pedig, ha Eötvös forradalom utáni prózájának „elkönyvelt” művészi színvonala nem is érdemel perújítást, egy mélyrehatóbb analízis eredményeképp feltétlenül módosulna az a közfelfogás, amely szerint — mint Weber Antal fogalmazza — „A nővérek naiv, saját írói és gondolkodói színvonalától messze elmaradó problematikájával” tűnne ki. Ahogyan „*A karthausi* — Weber helyes megállapítása szerint — mondanivalójának morális lényegével

közvetlenebb előzménye *A falu jegyzőjének*, mint gondolni szoktuk”, *A nővérek* is szerves része, egyenesvonalú folytatása a három nagy regénynek, s ha sikertelenebb, annak semmiképp nem a problematika sekélyessége az oka, sokkal inkább az, hogy az 50-es évek társadalmi ellentmondásait Eötvös „mondanivalójának morális lényege” már nem képes feloldani.

Am elégedetlenségünknek nemcsak a hiányzó tanulmány az oka. Weber Antalnak *A falu jegyzőjéről*, Rónay Györgynek a Dózsa-regényről szóló írása egyaránt madártávlatból vizsgálja tárgyat, mindkettőben alárendelt szerepet kap a szerkezetre, stílusra, írói módszerre koncentrált elemzés, s szinte teljesen hiányzik a két regény műfaji követelmények felőli megmértése. Így hát az Eötvös-filológia régóta esedékes adóssága, a két kritikai realista mű műalkotásközpontú vizsgálata továbbra is adósság maradt. Ennek elvégzése-törlesztése nélkül pedig óhatatlanul félgazságoknál, szubjektív „hitelű” következtetéseknél reked meg a műértelmezés. Rónay György tanulmánya erre a veszélyre figyelmeztet. Egyet értek a szerzőnek azzal a tételével, hogy a „*Magyarország 1514-ben* nem témájának köszönheti máig tartó életét... , hanem valószínűleg az „ihletének”. Igaznak érzem azt is, hogy „az a kohó, melyben a heterogén elemek homogén egységgé olvadnak: maga Eötvös, Eötvös »lelke«, a szó legtágabb értelmében, Eötvös személyisége, sorsának egy válságos pillanatában... S ebből sok minden következik”. — De nem hiszem, hogy ebből az következnék, hogy Eötvös „lelkét” annak a történelmi-életrajzi válsághelyzetnek a sajátoságaiból lehetne levezetni, amelybe a centralista politikus (politikai kudarca miatt) a regény írása előtt jutott. Rónay szerint „a személyes lehetetlenülés-élmény adja kezébe a történelem és a történelmi sorsok értelmezésének kulcsát. Alakjai sorra beszorulnak egy-egy végzetes zsákutcába, sorra eljutnak odáig, hogy nem tehetnek másként...” — Eötvös hőseinek a cselekmény során kibontakozó (fejlődő, változó!) jellemrajza és hierarchiája ezzel szemben azt bizonyítja, hogy nem alakjai szorulnak be egy, a személyes sors által motivált világképbe, hanem éppen az író személyisége, szemlélete alakul át egy alkattól és lehetőségeitől idegen, mégis ellenállhatatlan erő vonzásában. Tegledi-Eötvös Lőrinc-Eötvössé lényegül, a liberális politikus a forradalmárral azonosul, még ha a regény végén kívülről szemléli is ezt az azonosulást. Azt mondhatnánk, Eötvöst a Dózsa-regényben megkísérettette alkattanék elfojtott bánki énye: az a szellem, amelyikkel — Wesselényitől Széchenyiig — minden arisztokrata reformpolitikuskunknak meg kellett vívnia a maga harcát.

A probléma súlya s a szerző kivételes illetékessége indokolja, hogy a kötetet nyitó tanulmánnyal részletesebben foglalkozzunk. Sötér István irodalomtörténeti pályájának egyik legjellemzőbb — és legrokonszenvebb — vonása, hogy folytonosan visszatér azokhoz a szerzőkhöz, művekhez, problémákhoz, amelyeket egyszer (vagy többször is) már feldolgozott, s egy-egy reprezentatív művet hol új szempontok alapján, újfajta aktualitásokat érezve, korábbi értelmezésénél sokrétűbb műközpontú elemzésnek vet alá (gondoljunk a Tragédiáról vagy a Bánk bánról szóló írásaira), hol pedig — megnyugtatónak, véglegesnek tekintve egy-egy mű általa már korábban elvégzett analízist — egyre távolibb nézőpontból szemléli, hogy pontosabban jelölje meg helyét az életműben, s hogy szemléletesebbé tegye a magyar és az európai irodalomtörténeti folyamatokkal való összefüggését. Élő irodalomtörténet tehát a Sötéré: nemcsak szemléletével, tudásával fogja át a XIX. század magyar irodalmának hatalmas ivét; belülről érzelmi annak egységét, tudja, hogy egyetlen területe sem rendeződhet át, egyetlen pontja sem mozdulhat el anélkül, hogy meg ne változtatná a többi terület, a többi pont helyzetét, állapotát.

Ezt a fajta irodalomtörténetírói módszert legszemléletesebben egy szimfonikus zenemű építkezéséhez lehet hasonlítani, amelyben a visszatérő témák, motívumok változó hangfestésben és hangszerelésben, változó belső hangsúlyokkal szólnak meg — egyre bonyolultabb zenei gondolatot szervezve maguk köré. A hasonlat azt is jelzi; ugyanaz a motívum nem jelenhet meg módosult környezetben anélkül, hogy maga is ne módosulna, hangnemben, hangerőben, ritmikájában ne igazodna annak a zenei anyagnak a természetéhez, amelyet értelmezni hivatott. Más szóval — visszafordítva most már a hasonlatot: egy-egy szerző vagy mű újraértelmezésének az eredménye attól is függ, mi az ismétlés funkciója az életmű egészében. A tudós keresi-e a mű nemzeti és európai eszmetörténeti helyét, avagy Sötér, a művész vallatja-e a művet; van-e újabb, frissebb, aktuálisabb mondandója számunkra annál, amit korábban felfedeztünk benne.

Sötér legtöbb munkájában e két erény együtt érvényesül, ha viszont megbomlik ez a művészi-tudósi szemléleti egység — bizonytalan koncepciókkal, vitatható következtetésekkel is találkozhatunk. Ez utóbbira példa véleményem szerint a kötetet nyitó Eötvös József és a romantika című tanulmányának *A karthausit* érintő gondolatmenete.

Meggyőzőek Sötérnek azok a megállapításai, amelyek elhatárolják egymástól a naplóíró, a levelező és a politikus Eötvös romantikus vonásait a regények romantikus elemeitől, meggyőzőek azok az észrevételei is,

amelyek kijelölik helyét a reformkor három író-nemzedékében (hangsúlyozva a Kazinczy-rokonságot szorosabban tartó Eötvös külön útját a Bajzaékéval s az Athenium körével szemben), fontos az a hangsúly, ami kiemeli a centralista politikai programjának nagyságrendi különbségét Széchenyi, Kossuth és Deák politikai nézeteinek ellentéteihez képest, s rendkívül értékes végül Eötvös világirodalmi művének „bemérése”: művészi alkatának rokonítása Lamartine-nal és Lenuaival.

Feltétlenül indokolt az is, hogy az eötvösi romantika sajátosságait elemző tanulmány elemző igénnyel csaknem kizárólag *A karthausival* foglalkozik a szépirói művek közül, mivel azonban a regényt nem mint műalkotást közelíti meg, csupán az író korélményének illusztrációját, történelmi tapasztalatainak és eszmei tájékozódásának dokumentumát szemléli benne, elhalványul a mű ihletének, esztétikai tartalmának a lényege, s mivel ennek kulcsszerepe lenne Eötvös és a romantika kapcsolatának tisztázásában, a tanulmány épp címében jelzett céljának marad adósa. Konkrétabban: azt a képet, amit „A karthausi a júliusi forradalom nyomán kialakult társadalomról nyújt”, Sötér a regény tartalmi szférájába sorolja, e kép elnagyoltságát és pontatlanságait pedig — következetesen — a valóságábrázolás fogyatékosságának látja, amit viszont az elhibázott koncepciónak tulajdonít. Ebből a nézőpontból úgy látszik, hogy „A karthausi valódi célzata nem is a francia viszonyok ábrázolása — regényével Eötvös igazában a magyar viszonyokra céloz”. „A karthausi ily módon nem más, mint a fejlett francia polgárosultság szembesítése egy, a polgárosodásig még el nem jutott ország fiatal nemzedékével.” Logikusnak látszik ezután a következtetés, miszerint „Ez a kettőséget ért a regény művészi egységének és korlátozza valósággtükrözésének lehetőségeit”. Csak az a kérdés, vajon valóban egyfajta összehasonlító-szembebesítő valósággtükrözés lett volna-e Eötvös célja? Ha igen, igazat kellene adnunk Sötérnek, amikor erre a megállapításra jut: „A karthausi művésziileg is legtöbbet mondó, legtöbb lehetőséget nyújtó megoldása az lett volna, ha a regényben Gusztáv ugyanolyan életrajzi vonásokkal bír, mint a fiatal Eötvös.” — Am a realista regénykoncepció számonkérése — paradox módon — nem segíti, inkább megnehezíti *A karthausi* realista értékeinek számbavételét, s ami még nagyobb veszélye, elemzés nélkül is értékminősítést jelent a regény romantikus vonásaival szemben. A két irányzat pontos meghatározásának pedig azért lenne megkülönböztetett jelentősége éppen *A karthausiban*, mert — úgy vélem — ez az a regény, amelyben romantika és realizmus történetileg divergáló tendenciái már és még nem sértik az esztétikumot, sőt,

amikor a műalkotáségyéniség értéke éppen ennek a szerencsés találkozásnak köszönhető. Ez a találkozás persze csak akkor érhető tetten, ha nem a korabeli társadalmi valóság objektív tükröződését keressük benne, hanem ha Gusztáv sorsában a feudális arisztokrácia ama típusának a fejlődéstörténetét szemléljük, amelyik már elhatárolta magát osztálya törekvéseitől, anélkül, hogy az osztályhelyeztetéhez kötő egzisztenciális köldökzsinórt is elszakítaná, s akit történelmi-társadalmi vákuum-helyezetével magyarázható érzelmi-világénezi válsága a transzcendencia felé taszít, anélkül, hogy a vallásos extázisban, misztikus révületben képes lenne feloldani személyisége diszharmóniáját.

Ahhoz, hogy Eötvös Gusztávval együtt élje át a transzcendencia felé való tájékozódás, az istenkeresés próbáit, egyetlen motívummal sem kellett a főhősbe több önélet-

rajzi adatot táplálni, de nem volt az írónak szüksége erre ahhoz sem, hogy Gusztáv történetével a személyiség romantikus inspirációinak a kritikáját is megfogalmazzza. Sőt, ahhoz, hogy egyfelől művészi hitelt adjon Gusztáv romantikus karakterének, míg másfelől — a realista művész távolságtartásával — eljusson e karakter bírálataig, életrajzi és történeti „hűtlenségnek” pontosan azt a mértékét kellett eltalálnia, ami Sötér István szerint „árt a regény művészi egységének”.

Az *Eötvös és a romantika* című tanulmány problémái is azt jelzik, hogy a korábbinál árnyaltabb képet nem alkothatunk Eötvös Józsefről mindaddig, amíg szépirói munkásságának műfaji, szerkezeti és stilisztikai elemzését a legkorszerűbb módszerekkel el nem végezzük.

Kulin Ferenc

SCHEIBER SÁNDOR: FOLKLÓR ÉS TÁRGYTÖRTÉNET

Bp. 1974. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtének kiadása. I. k. 402 l.; II. k. 551 l.

Scheiber Sándor különböző orgánumokban szétszórtan megjelent publikációinak ez az imponáns gyűjteménye a maga kerekén hetven cikkével egy több mint négy évtizedes tudói életpályának, azon felül egy különleges tudós-típusnak és tudományos-emberi szenvedélynek a dokumentuma. Az anyag tarkaságát, amely első pillantásra meghökkenítő, bizonyos zárt tematikus keretek fogják össze: az első kötetben kutatótt folklór-motívumok bibliai, középkori mesei vagy zsidó népi eredetűek; a második kötet az oly váltakozó értékelésnek alávetett motívum-kutatást szolgálja; vándor motívumok eredetét, elterjedését, előfordulásait kutatja, a Közel-Keletől a modern irodalmakig, különösen pedig a magyar irodalomig. Ez utóbbi számára elsősorban a második kötet szolgáltat érdekes anyagot; a kis cikkek a maguk szemszögéből végigvisznek bennünket Sztárain és Bornemisznán kezdve a magyar irodalom egészen Juhász Gyuláig és József Attiláig. (Sőt legalább egy bibliográfia erejéig a jelenbe is benyúlnak.) Aki Scheiber Sándor érdeklődési irányát ismeri, az tudja, hogy nem nagy koncepcióról vagy szintetikus alkotásról van szó: egy-egy írónk-költőnk akkor kerül bele az ő érdeklődésének fénysugarába, ha valamely múltbeli alsóbb irodalmi-anekdótikus-népi-bibliai motívum bukkann fel költészetében. Jellemző példa a II. kötet 12 Arany- és 8 Mikszáth-cikke. Hogy konkrét példát is említsék: megtudjuk, milyen hagyomány nyomán és milyen hangulatban nevezte magát Arany Senki Pálnak (mivel a nyomok a nagy költő ifjúkori ponyvaolvasmányai felé

vezetnek, Scheiber begyűjti a fellelhető ponyva-feldolgozások egészét, sőt talál idegen nyelvű megfelelőket is, tehát szélesebb háttérrel kapunk, mint amiről Arany maga tudhatott); honnan vette Arany Tisza Domokoshoz írt levelében a kocsdri pap és a török basa anekdotáját; milyen nemzetközi viszonylatokba állítható bele Mikszáth *A fekete kakasának* „istenáldotta búzacsempészés”-motívuma; találkozzunk az ugyancsak Mikszáthnál sűrűn előforduló „túlvilági hírnök” újabb megfelelőivel; érdekes csoport a Mikszáthnál megint többféle változatban felhasználott „birtokszerző” monda. „Csak a hegyek nem találkoznak” — olvassuk a Noszty-ban; Scheiber nyomán e régi közmondás arameus, görög, angol, orosz, német megfelelőiről értesülünk: a képzeletnek és a költői motívumoknak nincsenek földrajzi határai. Természetes, hogy Kiss József balladái és epikája tele vannak hiteles zsidó néprajzi adatokkal; bibliai képzetekkel be van hintve Juhász Gyula lírája; legendás motívumok a háttérben még József Attilánál is fölcsilannak; a Bibliát ő is forgatta. Ki gondolná pl., hogy az *Istenem* című versből az „együgyű ima” legendakörébe vezetnek szájak. Egy-egy motívum előfordulásának felvázolásakor néha túlszélesnek érezzük a kört — de hát melyik tudós tudna elhallgatni olyan adatot, amelyet ő fedezett föl? Ritka eset, hogy a párhuzamot vagy a forrásmegjelölést nem érezzük meggyőzőnek: a „hangvesztett operadalár”-hoz nem volt szüksége Arany Pliniusra, elég volt a maga korának és minden időknek tapasztalata; A gyermek és